

KO'MAKCHILASHISH JARAYONI VA UNING ILMIY ASOSLARI

Erbutayeva Shalola Utkirovna,
O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti o'qituvchisi
utkirovnashalola@mail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda dolzarb muammolardan biri hisoblanmish yordamchi so'z turkumlariga mustaqil so'z turkumlari doirasidan so'z ko'chish jarayoni, bu jarayon bosqichlari va grammatizatsiya hodisasi haqidagi ilmiy mulohazalar keltirilgan.

Kalit so'zlar. Ko'makchi, ko'chish hodisasi, ko'makchilashish jarayoni, transpozitsiya va konversiya, grammatizatsiya, tublashganlik, ko'makchisimonlik, ko'makchilashganlik va ko'makchilashayotganlik bosqichlari.

YARDIM SÜRECİ VE BİLİMSEL ESASLARI

Erbutayeva Şalola Utkirovna,
Özbekistan-Finlandiya pedagoji enstitüsü öğretmeni

Özet. Bu makalede, modern dilbilim araştırmalarının acil sorunlarından biri olan sözcüklerin bağımsız sözcük gruplarından yardımcı sözcük gruplarına geçiş süreci, bu sürecin aşamaları ve dilbilgiselleşme olgusu hakkında bilimsel değerlendirmeler sunulmaktadır.

Anahtar kelimeler. Yardımcı, geçiş olayı, yardımcı süreç, aktarma ve dönüştürme, gramerleştirme, köklendirme, yardımcı, yardımcı ve yardımcı aşamalar.

ПРОЦЕСС СТАНОВЛЕНИЯ ПОСЛЕСЛОГОВ (ПРЕДЛОГОВ) И ЕГО НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ

Эрбутаева Шалола Уткировна,
преподаватель Узбекско-Финлского педагогического института

Аннотация. В данной статье представлены научные размышления о процессе переноса слов из самостоятельных частей речи в служебные части речи, являющиеся одной из актуальных проблем современных лингвистических исследований, этапах этого процесса и явлении грамматизации.

Ключевые слова. Послелого (предлоги), явления переноса, процесс становления послелога, транспозиции и конверсии, грамматизации, стадии укорененности послелогаобразность, послелог процесс становления послелога.

THE PROCESS OF ASSISTANCE AND ITS SCIENTIFIC BASIS

Erbutayeva Shalola Utkirovna,
teacher at the Uzbek-Finnish pedagogical institute

Abstract. This article presents scientific considerations on the process of word migration from independent word groups to auxiliary word groups, the stages of this process, and the phenomenon of grammaticalization, which is considered one of the urgent problems in modern linguistic research.

Keywords. Auxiliary, migration phenomenon, auxiliaryization process, transposition and conversion, grammatization, embeddedness, auxiliary-likeness, auxiliaryization and auxiliaryization stages.

Zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda dolzarb muammolar sifatida yordamchi soʻz turkumlari, ularning lingvistik maqomi, grammatik tabiati, boshqa soʻz turkumlariga koʻchishi va ayni vaqtda boshqa mustaqil soʻz turkumlarining yordamchi soʻzlarga koʻchib, grammatik vazifalar uchun xoslanishiga eʼtibor qaratilmoqda. Vaholanki, tilshunoslikda yordamchi soʻz turkumlari, xususan, koʻmakchilarning yuzaga kelishi va nutq koʻrinishlarida qoʻllanilishi bilan bogʻliq koʻplab masalalar oʻz yechimini kutmoqda. Koʻmakchilarning mohiyati, qoʻllanish imkoniyatlari, ularni yuzaga keltiruvchi shart-sharoit bugungi kunda yuzaga kelgan muammolar emas. Ular koʻp davrlardan beri tilshunoslarning diqqat-eʼtiborida boʻlib kelmoqda. Shunday boʻlsa-da, "koʻmakchi nazariyasi uzoq davom etgan oʻrganish anʼanasiga qaramay, hali ham takomillashtirishni talab qiladi"[1:21]. Darsliklar va soha lugʻatlarida berilgan taʼriflarni umumiyashtirsak, koʻmakchi soʻzlarning asosiy vazifasi mustaqil maʼnoli soʻzni boshqa mustaqil maʼnoli soʻzga bogʻlab kelishdan iborat ekanligi maʼlum boʻladi. Darhaqiqat, mustaqil soʻz turkumiga mansub soʻzning yordamchi soʻz turkumiga oʻtib qolishi vaqt talab qiladigan jarayon hisoblanib, bosqichma - bosqich amalga oshadigan hodisa sifatida u birdaniga yuzaga kelmaydi. Shu oʻrinda tadqiqotchi eʼtiborga olish lozim boʻlgan masalalardan biri, avvalo, koʻmakchilashish hodisasi qanday yuzaga kelishi, uning paydo boʻlishida ishtirok etuvchi omillar nimalardan iborat ekanligini aniqlashdir. Zero, soʻz (leksema) guruhlari - turkumlarining tarixiy-geneologik, tafakkuriy va ierarxiyal oʻzaro aloqasini, tabiiyki, til sathida asosli va barqaror tekshirib boʻladi. Nutq sathida esa soʻzning (leksemaning emas) maʼno jilolari, nutqiy - situativ xususiyatlari amalda boʻladi, mazkur holda turkumlararo aloqani xolisona tekshirish mushkul. Shu sababli nutq sathida **soʻz turkumlarining koʻchishi** hodisasinigina kuzatish samara beradi, zero, soʻz turkumlariaro koʻchish soʻz turkumining nutq sathidagi oʻzaro aloqalarining maʼlum shaklidir, bu hodisa aynan nutqiy xususiyat kasb etadi [2:25]. Taʼkidlash joizki, tilshunoslikda koʻmakchi masalasiga turlicha qarashlar mavjud boʻlsa-da, ularning koʻpchiligida umumiylik, yaʼni koʻmakchini tavsiflashda ularning kelishiklar orqali amalga oshadigan munosabatlardagi rolga yondashuvdagi uygʻunlik kuzatiladi.

Koʻmakchilarning shakllanishi va rivojlanishi uzoq tarixga borib taqaladi. Bu jarayonni oʻrganish yordamchi turkum, umuman, koʻmakchilar guruhi tarkibiga kirgan birliklar haqida tugal xulosa chiqarishga, ushbu turkumga oid birliklar nega aynan koʻmakchi deb nomlanishi haqida yakdil bir fikrga kelinishiga yordamlashadi.

XI asr yozma yodgorliklari tilini morfologik va leksik jihatdan tahlilga tortgan S.Mutallibovning "Koʻmakchilar oʻz boshicha biror maʼno anglatmay, ot yoki otlashgan soʻzlarga birikib, gap boʻlaklarining bir-biriga boʻlgan munosabatlarini ifodalovchi yordamchi soʻzlardir. Ularning baʼzilari ayrim kelishiklar bilan birgalikda, baʼzilari kelishiksiz yoki baʼzilari biror kelishik funksiyasida qoʻllanishlari mumkin"[3:122] - degan fikrlari koʻmakchilar va kelishik qoʻshimchalari oʻrtasidagi aloqa tarixan shakllanganligini koʻrsatadi. Yana bir til tarixchisi J.Hamdovning fikricha, "Koʻmakchilar tarixan mustaqil leksik maʼnoga ega boʻlgan soʻzlardan ajralib chiqqan. Baʼzan mustaqil soʻzlar oʻz maʼnosida ishlatilishidan tashqari asrlar davomida asta-sekin oʻz leksik maʼnosini yoʻqotib, koʻmakchilashib qolgan. Ular gapning mustaqil boʻlagi boʻlib kela olmaydi. Ular oʻzaro fazo, payt, sabab, maqsad, holat, birgalik, oʻxshatish kabilarni anglatish bilan bogʻliq boʻlgan maʼnolarni faqat boshqariluvchi soʻz maʼnosi bilan birgalikda ifodalaydilar"[4:82]. Koʻrinadiki, olimning fikriga asoslanadigan boʻlsak, baʼzan mustaqil soʻzlar oʻz maʼnosida ishlatilishidan tashqari asrlar davomida asta-sekin oʻz leksik maʼnosini yoʻqotib, koʻmakchi turkumiga oʻtib borgan. Demak, olim koʻmakchilarning yuzaga kelishi, koʻmakchilashish jarayonini bevosita davrga, vaqtga bogʻlab talqin qilmoqda. Afsuski, olim yuqoridagi fikr bilan chegaralanib, jarayonni yuzaga keltiruvchi omillar, bosqichlari masalasiga toʻxtalmagan. Yordamchi soʻzlar qatori koʻmakchilarning aslida mustaqil maʼnoli soʻz turkumlaridan kelib chiqqan boʻlib, keyingi til taraqqiyotida eng murakkab tushunchalarni ifodalash uchun yordamchi maʼnolarda qoʻllana boshlashi va eng oxiri oʻzlarining qadimgi leksik maʼnolarini yoʻqotishi toʻgʻrisidagi fikrlar H.Berdiyevning hozirgi zamon oʻzbek adabiy tilida soʻng koʻmakchilarni oʻrganishga bagʻishlangan tadqiqotida ham uchraydi [5:13].

Rus tili funksional-kommunikativ grammatikasi bo'yicha kuzatishlar olib borgan M.V.Vsevolodov ko'makchi tushunchasiga munosabatini quyidagicha ifodalaydi: "Gap bo'lagi sifatida gap - bu gapda otning yoki uning substansiyasining semantik-sintaktik rolini ifodalash vositasi sifatida va ularni gapga kiritish vositasi sifatida xizmat qiladigan yordamchi leksik birliklar sinfidir. Har bir ko'makchi o'ziga xos leksik ma'noga ega bo'lib, ot yoki uning o'rnini bosuvchi sintaksema ma'nosiga o'z hissasini qo'shadi va uning kelishik shaklini belgilaydi. Ko'makchi so'zning morfologik shaklining bir qismi emas, balki so'zning sintaktik shaklining tarkibiy qismi sifatida sintaksemaga kiradi" [6:23]. Olim o'z fikrlarini davom ettirar ekan, **ko'makchilashish jarayoni** to'g'risida ham to'xtalib o'tgan. Uning ko'makchi deyilganda "funksional-sintaktik birlik tushuniladi, u ham morfologik ko'makchi, ham boshqa so'z turkumlaridan tashkil topgan, lekin shu bilan birga yaxlit xizmat vositasi sifatida faoliyat yurituvchi va ko'makchi bilan bir xil funksiyani bajaradigan birliklar bo'lishi mumkin" [6:21], - degan fikrlari mustaqil so'z turkumlariga oid so'zlarning ko'makchilashishi bu jarayonni tabiiy deb qarashga undaydi.

Otning ko'makchiga ko'chishini maxsus tadqiq etgan T.I.Antonovanning fikriga ko'ra, ko'makchili birlikning shakllanish jarayoni mohiyati "otning predmetli, grammatik ma'nosi yo'qolishi yoki zaiflashuvidan iborat" [7:37], buning natijasida u xizmat elementi sifatida qabul qilinadi. Shunga yaqin fikrlarni bildirgan M.S.Bunina ham prepozitionalizatsiya muammosiga to'xtalar ekan, ko'makchi-larning shakllanishi predmetlik kategoriyasining bartaraf etilishi natijasida sodir bo'lishini qayd etadi [8:56]. O'zbek tilida so'z turkumlarining o'zaro munosabati va unda yuklamalarning o'rnini aniqlashga harakat qilgan Z.Isafov turkiy tillarda so'z turkumlari va affikslarni tasniflagan M.Zakiyevning morfologik birliklarni nutqni tashkil qilishdagi o'rniga ko'ra uch guruhga ajratganligi haqida ma'lumot beradi: 1) fikrni tashkil qiluvchi muayyan tushunchalarni ifodalovchi birliklar; 2) so'zlovchining borliqqa munosabatini ifodalovchi birliklar; 3) gapni tashkil qiluvchi so'zlar orasidagi munosabatni amalga oshiruvchi birliklar. Birinchi guruhga mustaqil deb ataluvchi so'zlarni kiritadi: ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ravish. Ikkinchi guruhga modal so'zlar, undovlar, yuklamalar kiritiladi. Uchinchi guruhga esa ko'makchi, ko'makchilashgan so'zlar, bog'lovchi va bog'lovchilashgan so'zlar mansub bo'ladi [9:12]. Ko'rinadiki, olimning so'z turkumlari tasnifi masalasida qarashlari ancha farqli bo'lsa-da, uning ko'makchilashgan so'zlarni alohida turkum sifatida qarashi ahamiyatlidir. "O'zbek tili grammatikasi"da ham shunga yaqin fikrlar mavjud. Unda "Hozirgi zamon o'zbek tilida ko'makchilarning ikki xili uchraydi. Bular: *bilan, uchun, kabi, sari, sayin, qadar singari* mustaqil ma'nosini tamoman yo'qotgan so'zlar va *tomon, boshqa, sababli, orqali, tufayli, qarab, qaramay, so'ng, tashqari, beri, ko'ra, chog'li, uzra* singari ko'makchi vazifasida qo'llanuvchi, mustaqil so'zlardan (ot, sifat, ravish va fe'llardan) ko'makchilikka ko'chgan so'zlar" [10:541] deyish bilan ko'makchilashish hodisasi – prepozitsionalizatsiya hodisasi e'tirof etilmoqda. Shuningdek, J.Hamdamovning quyidagi fikrlarida ham ko'makchilashish jarayoniga ishora mavjud: "... ularning ba'zilar qaysi turkumdan ajralib chiqqan bo'lsa, o'sha turkum bilan aloqasini hanuzgacha saqlab kelyapti (*qash, gird, utru ro'para, ich, keyin* kabilar), ba'zilar esa o'zi ajralib chiqqan turkum bilan aloqasini butunlay uzgan, ularning etimologiyasi noaniq (*uchun, kabi, bashqa, ozga, sonra, ayru, beri va boshqalar*). Qayerdan kelib chiqqani noaniq, o'zgarmas shaklga ega bo'lgan ko'makchilarni haqiqiy ko'makchilar deb, *mundyn burunroq, tash aldyg'a, koshk yuzasinde, andyn sonraraq, bizin aramyzda* kabi kelishik, son, egalik va boshqa qo'shimchalar bilan ishlatila oladigan ko'makchilarni ko'makchi otlar deb hisoblash mumkin"[11:82]. Tilshunos H.Ne'matov ravish ko'makchilarning nutqda mustaqil qo'llana olish qobiliyati bilan ot ko'makchilarga yaqin turishi, sof va ot ko'makchilar orasida oraliq o'rinni egallashi haqida fikr yuritir ekan, bunda ravish ko'makchilarda yoki sof ko'makchilarga (ya'ni grammatik ma'nosining leksik ma'nodan batamom uzilishi) yoinki ot ko'makchilarga o'tish (ya'ni egalik va kelishik affikslari bilan birikib kelish) tendensiyasi ko'zga yaqqol tashlanishi, shuning uchun *uze, otu* ravish ko'makchilar o'z xususiyati bilan sof ko'makchilarga yaqinlashsa (mas., *анын оту* (Q.2562) - "bu tufayli andyn otu o'rnida, senin uze - sende"), boshqa bir necha ko'makchilarda (*chunonchi asra, tegre, on, basa va h.k.*) ot ko'makchilarga o'tishni ko'rish mumkin"ligini, ya'ni ko'makchilashish hodisasining yuz berishini ta'kidlaydi [12:45]. "Zamonaviy

o'zbek tili. Morfologiya" kitobida bir soni, *ba'zan* ravishi, *ham* yuklamasi, *bilan* ko'makchisi bog'lovchiga; ost, ust, old, orqa, tomon, tag, tepa, ich, ora, qosh, lab, yoqa, og'iz **oti**, qarab, boshlab, ko'ra, deya, deb, o'xshab **ravishdoshi**, boshqa, bo'lak, o'zga **sifati**, avval, oldin, ilgari, keyin, so'ng **ravishi** ko'makchiga ko'chishi o'zbek tilshunosligida allaqachon tegishli adabiyotda qayd etib o'tilganligi ta'kidlanadi [13:442]. Lekin shuni ham yodda tutish lozimki, "Har qanday yasalma (hosil qilingan - yasali b chiqqan element) dastlabki ("birlamchi") emas, balki keyingi ("ikkilamchi") hodisadir, u boshqa bir hodisaga tobe (ma'no va boshqa jihatlardan), uning semantik va struktural xususiyatlari o'sha dastlabki hodisa orqali aniqlanadi. So'z yasalishi tahlilida tarixiy, diaxronik faktlar zarur bo'lib qolgan o'rinlardagina, qiyos uchun keltiriladi, hisobga olinadi, lekin asosga olinmaydi [10: 21-22]. Nazarimizda tilshunos olim J.Eltazarovning quyidagi fikrlari ushbu masalaning bugungi kundagi holatini ochiq-oydin tavsiflab beradi: "Umuman, tilshunosligimizda hozirgacha so'z turkumlari aro ko'chishning juz'iy masalalari qalamga olingan, ko'chish faqat bir yoki bir necha so'z turkumi doirasidagina olib tekshirilgan, xolos. So'z turkumlari aro aloqa va ko'chishning yirik muammolari, xususan, ko'chishning tafakkuriy, lisoniy va nutqiy asoslari, mustaqil so'z turkumlariaro ko'chish, mustaqil so'zlarning yordamchi so'z turkumlari bilan aloqasi va o'zaro ko'chishi, alohida guruhdagi so'zlarning mustaqil va yordamchi so'z turkumlari bilan aloqasi va o'zaro ko'chishi, grammatikalizatsiya hodisalari tadqiqotchilar e'tiboridan chetda qolib kelmoqda" [13:118]. Yordamchi so'z turkumlari esa ushbu hodisani ifodalashda faol.

O'zbek tilshunosligining nazariy masalalarini yoritishda grammatik qoidalarga asoslaniladi. Bu jarayonda esa grammatikalizatsiya, transpozitsiya va bu hodisalarning ilmiy asoslangan xulosalaridan foydalanishimiz, ushbu hodisalarning tilda doimiy mavjudligini va bu tilning fonetik, leksik, grammatik sathida o'zgarishga sabab bo'lishini anglashimiz lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Раевская М.В. Теоретические проблемы изучения предлогов в отечественной лингвистике // Вестн. Южно-Урал. гос. ун-та. Сер. Лингвистика. – Т. 2014. 11, № 2.
2. Элтазаров Ж.Д. Сўз туркуми парадигмасидаги ўзаро алоқа ҳамда кўчиш ҳоллари. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2006. – Б.15.
3. Муталлибов С. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк (XI аср ёзма ёдгорликлари асосида). – Тошкент: ЎзФА нашри, 1959. – Б. 122.
4. Ҳамдамов Ж. Ўзбек тили тарихи. Иккинчи қисм. Тарихий морфология. Иккинчи бўлим. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2003. – Б.82.
5. Бердиёров Ҳ. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида сўнгкўмакчилар: Филол.фан. номз. ...дис-я. – Самарқанд, 1949. – Б.24.
6. Всеволодова М.В., Клобуков Е.В., Кукушкина О.В., Поликарпов А.А. К основаниям функционально-коммуникативной грамматики русского предлога // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 9. - 2003. - № 2. - С. 22-23..
7. Антонова Т.И. Переход существительных в предлоги // Учен. зап. Магнитогор. гос. пед. ин-та. - 1961. - Т. 14. - С.37.
8. Антонова Т.И. Переход существительных в предлоги // Учен. зап. Магнитогор. гос. пед. ин-та. - 1961.
9. Исаков З. Ўзбек тилида сўз туркумларининг ўзаро муносабати ва унда юкламаларнинг ўрни. – Тошкент, 2001. – Б.12.
10. Ўзбек тили грамматикаси. Т. I. – Тошкент: Фан, 1975. – Б.541.
11. Ҳамдамов Ж. Ўзбек тили тарихи. Иккинчи қисм. Тарихий морфология. Иккинчи бўлим. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2003. – Б.82.
12. Неъматов Ҳ.Ғ. XI-XII аср ёзма ёдгорликларида кўмакчилар // Ўзбек тили грамматик қурилиши, лексикология ва диалектологияси масалалари. V чиқиши. – Самарқанд:СамДУ нашри, 1976. – Б. 45.
13. Элтазаров. Ж. Сўз туркумлари ҳақидаги лингвистик назариялар. – Самарқанд. – Б. 118.

14. Normo'minov, S. T. (2023). Til tizimi va so'z turkumlari paradigmasida yadro-periferiya munosabatlari haqida. *2016 no. 6 (100/1), 100(66)*, 5-10.
15. Нормуминов, Ш. Т. (2020). ВЗАИМОСВЯЗИ И РАЗВИТИЕ ПАРАДИГМ ЧАСТЕЙ РЕЧИ. *Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук*, (6), 142-147.
16. Yoqubov, I. (2025). Uzbek Spelling Rules: History, Principles, and Modern Applications. *Pedagogika, psixologiya va ijtimoiy tadqiqotlar jurnali*, 4(2), 20-26.
17. Yoqubov, I. (2025). O'zbek va turk tillaridagi gap bo'laklarining qiyosiy tavsifi. *fars international journal of education, social science & humanities.*, 13(2), 9-14.
18. Alikulova, D. O., & Pardayev, S. S. (2024). Increasing students'vocabulary by using didactic games and interactive methods in teaching synonyms. *Journal of Science, Research and Teaching*, 3(12), 15-18.
19. Shokir o'g'li, P.S. (2024). Omonim so'zlarni o'qitishda interfaol metodlardan foydalanish. *Miasto Przyszłości*, 54, 1744-1746.
20. Erbutayeva, S. U. (2021). About some auxiliary words in Uzbek language. *Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(5), 1294-1300.
21. Utkirovna, E. S., & Pardayev, A. B. About New Assistants in Uzbek Language. *JournalNX*, 333-336.
22. Kamol o'g'li, H. H. (2024, October). The Role of Auxiliary Words in the Formation of Phraseological Units. In *International Conference on Adaptive Learning Technologies* (Vol. 10, pp. 55-56).